

Kmeczkó Sára¹

Az algériai civil–katonai kapcsolatok fejlődésének hagyománya és alakulása napjainkban

Tradition and Evolution of the Development of Civil-Military Relations in Algeria in Recent Years

Absztrakt

Bár az arab világ nyugati részén (Magreb) elhelyezkedő három volt francia gyarmat, Marokkó, Algéria és Tunézia közös történelemmel, hasonló kulturális kapcsolatokkal és etnikai kompozícióval rendelkezik, függetlenségük kivívásának módjában, valamint azt követően az állam- és nemzetépítésben és a politikai struktúrák kialakításában lényeges eltérések figyelhetők meg. Az elemzés az algériai civil–katonai kapcsolatok hagyományát és fejlődését vizsgálja meg az ország függetlenségének elnyerésétől a 2019-es tömegtüntetésekkel bezárólag. Az elemzés kiemeli, hogy az informális hatalommegosztás gyakorlatában az algériai hadsereg „mélyállami szereplőként” van jelen az ország politikai, gazdasági és társadalmi életének irányításában, és csupán azokban az esetekben jelenik meg formális politikai szereplőként, amikor érdekeit veszélyeztetve látja.

Kulcsszavak: Észak-Afrika, Algéria, civil–katonai kapcsolatok, katonai hatalomátvétel, formális és informális hatalommegosztás

Abstract

Although the three former French colonies, Morocco, Algeria and Tunisia situated in the Western part of the Arab world (Maghreb) share a common history, a similar ethnic

¹ Doktori hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, e-mail: kmeczko.sara@gmail.com

composition and cultural relations, there are significant differences in the way they gained their independence, as well as in the subsequent state and nation building and the creation of political structures. The analysis examines the tradition and development of Algerian civil-military relations from independence until the mass protests of 2019. The analysis emphasises that in the informal practice of division of powers, the Algerian army acts as a „deep state actor” in the governance of the political, economic and social life of the country. It only appears as a formal political actor when it deems its interests compromised.

Keywords: North Africa, Algeria, civil-military relations, military takeover, division of formal and informal powers

A hadseregek politikai szerepe az arab világban

Az arab országokban a hadsereg intenzív politikai szerepvállalása a politikai és társadalmi változások kikényszerítésében a függetlenségük kivívását követően vált megszokottá. Az arab világban az első katonai hatalomátvételre Irakban került sor 1936-ban, négy évvel a Nagy-Britanniával szemben kiharcolt függetlenség kivívását követően. Ekkor a kurd származású Bakr Szidki tábornok arra hivatkozva döntötte meg az önmagára Irak Bismarckjaként tekintő² Jászín al-Hásimi miniszterelnök hatalmát, hogy az iraki monarchia nem képes kezelni az iraki népesség etnikai és vallási megosztottságát és az ezzel kapcsolatos szeparatista kísérleteket. Az esemény Irakon belül súlyos politikai instabilitáshoz vezetett, s mivel mindaz, ami Irakban történik, Szíriához és Egyiptomhoz hasonlóan hatást fejt ki az arab világ különböző térségeiben a politikai és ideológiai viszonyokra, megteremtette az arab világban később végrehajtott katonai hatalomátvételek archetípusát. A katonatisztek a politikai folyamatokba történő beavatkozást Szidkihez hasonlóan a korrupt politikai elit inkompetenciájával és az instabilitást előidéző politikájával indokolták.³

A hadsereg politikai életben történő részvételének kezdetei számos esetben a nemzeti függetlenség kivívásában való részvételükig vezethetők vissza, mivel a fegyveres harcokban a hadsereg és politika szorosan összefonódott egymással. A hadsereg mint intézmény megkerülhetetlen politikai szerepét támasztja alá, hogy az 1949 és 1979 közötti időszakban végrehajtott 55 katonai hatalomátvétélből 31 sikeresnek bizonyult.⁴ A hadsereg átpolitizálódása, s így a társadalmi fejlődés irányának meghatározásáért indított katonai hatalomátvételi kísérletek többsége az 1950-es és 1960-as évekre esik. Ezt az időszakot a „puccsok aranykorának” is nevezik. Ebben az időszakban a legjobban szervezett s így leghatékonyabb nemzeti intézménynek a jellemzően még a korábbi gyarmatosítók által létrehozott egyes nemzeti haderők számítottak. Ennek következményeként széles körben elfogadott nézetté vált az arab országokban, hogy a katonai hatalomátvétel az események természetes menetének része.⁵ Ebben az időszakban a katonai hatalomátvételi kísérletek által leginkább érintett

² DAWISHA 2009: 92.

³ BISHARA 2018: 21–22.

⁴ BE'ERI 1982: 80–81.

⁵ FERWAGNER 2006: 55, 65.

országok Szíria, Irak és Szudán voltak. A volt észak-afrikai francia gyarmatok közül Algériában két alkalommal is történt katonai hatalomátvételre irányuló kísérlet, míg a többi volt francia gyarmaton ebben az időszakban nem beszélhetünk hasonlóról.⁶ Fontos azonban megjegyezni, hogy a katonai hatalomátvételi kísérletek száma nem ad pontos képet az egyes hadseregek valós politikai hatalmáról és befolyásáról.

A politikai életbe történő katonai beavatkozás intenzitása a 1970-es évektől szorult vissza. Ekkorra a gazdasági és politikai folyamatok eredményeként új közép-osztály jött létre, így az egyes nemzeti haderők elvesztették a modern képzettség és a társadalmi mobilitás monopóliumát. Míg korábban a társadalom marginalizált csoportjai, köztük a szegényebb rétegek vagy a különböző vallási és etnikai kisebbségek számára a hadsereghez való csatlakozás jelentette az egyedüli lehetőséget a társadalmi és gazdasági felemelkedésre, az 1970-es évekre a népesség jelentősebb része előtt is megnyílt a tanuláshoz és a diplomaszerezéshez vezető út.⁷ Emellett számos egyéb tényező is akadályozhatta, hogy a különböző országokban a hadsereg magához ragadja a hatalmat. Az arab államok politikai élete ugyanis kiüresedett, a politikai struktúrák megszilárdultak, titkosszolgálatokat hoztak létre, amelyek kontrollálták a jelentősen megnövekedett létszámú hadsereget. A hadsereg ellensúlyaként alkalmazták a kettőzött katonai struktúrát (*dual militaries*), az olaj árának hosszan tartó emelkedése pedig biztosította a bőkezű állami szubvenciókat, amelyek társadalmi stabilitást teremtettek.⁸ Az 1970-es évektől kezdődően a hadsereg politikai életben betöltött szerepe tehát megváltozott. Míg a nemzeti haderőt korábban a politikai vezetéssel folytatott versengés jellemezte, addig a politikai struktúrák megszilárdulásával a politikai vezetők a főtiszteket is érdekeltté tették a politikai rendszerek fennmaradásában. Különböző előjogokat biztosítottak számukra az ipar, a kereskedelem és a mezőgazdaság területén, ami sok esetben azt jelentette, hogy az állami vezetők szemet hunytak a hadsereg feketepiaci tevékenységei felett. A fegyveres erő elsőszámú képviselőjeként a rezsimbiztonság fő védelmezőjévé vált.⁹

Az algériai függetlenség kikiáltása

A három észak-afrikai ország, Marokkó, Algéria és Tunézia gyarmati függésbe kényszerítése eltérő módon ment végbe. Bár a francia uralom kiterjesztésére Franciaország mindhárom esetben civilizációs küldetesként tekintett, Tunézia esetében a modernizációs kényszer és a pénzügyi krízis, Marokkó esetében a közvetlen diplomáciai nyomásgyakorlás, míg Algéria esetében az *ancien régime* gyarmatosítási koncepciójának az alkalmazása játszotta a fő szerepet. Az utóbbi azt jelenti, hogy Franciaország alapvetően a katonai erőre támaszkodva építette ki uralmát a korábban az Oszmán Birodalom egyik tartományaként létező Algériában. A francia gyarmati uralom kiépítése az észak-afrikai országban több lépcsőben valósult meg. Franciaország Algériát 1830-ban protektorátusává, majd az alkotmány 1848-as módosításával integráns

⁶ BE'ERI 1982: 80–81.

⁷ FERWAGNER 2006: 76–77.

⁸ BISHARA 2018: 27; BROOKS 2004: 132–140.

⁹ BROOKS 2004: 134–135.

résztévé nyilvánította, s mint három tengertúli megyét (Algír, Orán és Constantine) magához csatolta. Végül a muszlim jogrendszer semmissé tételét kimondó, 1873-ban elfogadott Warnier-törvény megnyitotta az utat az európaiak (franciák, olaszok és spanyolok) 1880-as évektől kezdődő tömeges bevándorlása előtt.¹⁰ Bár Algéria jogilag Franciaország szerves részét képezte („L'Algérie c'est la France”), kérdéses, hogy a több mint 130 évig tartó francia uralom valóban képes volt-e megteremtteni a „francia Algériát” (*Algérie française*), hiszen Algéria etnikai, vallási, gazdasági és jogi szempontból is megosztott gyarmat volt. Összehasonlítva az Algériában elsősorban a szőlőtermesztésből és bortermelésből élő európaiakkal („feketelábúak”/ *pieds-noirs*), a muszlimok számára lényegében elérhetetlen maradt a francia állampolgárság megszerzése s így a teljes polgári és szociális jogok elnyerése is.¹¹

A három észak-afrikai ország közül Algériában jött létre a legnagyobb befolyással rendelkező nemzeti mozgalom, ami az 1940-es évekre a szuverén nemzetállam megteremtését tűzte ki elsődleges célul. A Nemzeti Felszabadítási Front (Front de libération nationale, FLN) által vezetett fegyveres felkelés 1954 novemberében robbant ki az Aurès-hegységben. Miután Franciaország mindenáron ragaszkodott „az egy és oszthatatlan Franciaország” elvéhez,¹² a függetlenségi háború nyolc évig elhúzódott. A háború lezárását végül az 1962-ben aláírt eviani egyezmény hozta el. A megegyezés bár garantálta Franciaország érdekeit és korábban megszerzett jogait,¹³ az algériai nemzet elismerése egyet jelentett az Algéria felett gyakorolt formális francia uralom végével, ami egyúttal a IV. Köztársaság bukását és a Francia Unió¹⁴ végét is jelentette. Ezzel egy időben megindult az Algéria lakosságának ekkor már 10%-át kitevő egymillió „feketelábú”¹⁵ tömeges kivándorlása is.

Az algériai hadsereg politikai színre lépése: a klánharcok kezdete és az első katonai hatalomátvétel

Az FLN politikai ernyőszervezetként fogta össze a függetlenségi háborúban (1954–1962) részt vevő mozgalmakat, és partneri viszony kialakítására törekedett velük. Az FLN több oknál fogva sem hasonlítható a Habib Bourguiba által vezetett és klasszikus politikai pártként működő tunéziai Alkotmányos Liberális Párthoz (Desztúr, később Neo-Desztúr). Az egyszemélyi vezetésű Desztúr Pártot 1920-ban hozták létre, így

¹⁰ J. NAGY 2013: 46–53.

¹¹ A meglévő jogi egyenlőtlenségek ellenére az algériai muszlimok nagy többsége mindvégig elzárkózott a francia állampolgárság elnyerésének feltételét jelentő muszlim személyi jogállásuk feladásától. Meggyőződésük szerint ez a kultúrájuk, vallásuk és hagyományaik feladását, hosszabb távon pedig az asszimilációjukat jelentette volna. Az algériaiaknak csupán egy kis százaléka, élükön a „legfranciább algériaival”, Ferhat Abbással, támogatta a teljes asszimilációt („La France c'est moi”). A „francia Algériával” kapcsolatos kérdéskörhöz lásd bővebben McDOUGALL 2006: 60–96.

¹² Miután Algéria Franciaország szerves részét képezte, a francia kormány a fegyveres felkelésre polgárháborúként, a francia részvételre pedig „rendfenntartó hadműveletként” tekintett. Az algériai háborús részvételt azonban nem támogatta a társadalom minden rétege. A szemtanúk által nyilvánosságra hozott, köztük kínzásokról szóló beszámolók nyomán elterjedt a francia katonák között a lelkiismereti okokra visszavezethető parancsmegtagadás. Mint elvi álláspont a keresztényekre és a kommunistákra volt leginkább jellemző. QUEMENEUR 2021: 34–44.

¹³ J. NAGY 2014: 109–112.

¹⁴ A francia gyarmatbirodalmat felváltó, a francia tengertúli tartományok és területek (*départements d'outre-mer et territoires d'outre-mer*, DOM-TOM) asszimilációjáért felelős politikai entitás (1946–1958).

¹⁵ J. NAGY 2013: 49.

a tunéziai függetlenség kivívásakor (1956) már megszilárdult intézményrendszerrel rendelkezett. Ezzel szemben az FLN csupán kevéssel a háború kirobbanása előtt alakult meg, és nem volt erős, karizmatikus vezetője,¹⁶ ami arra vezethető vissza, hogy az FLN meghatározó vezetői Kabília¹⁷ vidéki részéről származtak, ahol a „konszenzuskeresésnek”¹⁸ erős hagyománya volt.

A harcokban az FLN részeként az alábbi szervezetek vettek részt: az FLN 1954-ben létrehozott katonai szárnya, a Nemzeti Felszabadítási Hadsereg (Armée de Libération National), az FLN 1955-ben létrehozott és a Franciaországban élő algériaiak mobilizálásáért felelős szárnya (Fédération de France du Front de Libération National, FFLN), és az 1958-ban francia emigrációban létrehozott és a francia kormány képviselőivel való egyeztetésért felelős ideiglenes kormány (Gouvernement Provisoire de la République Algérienne, GPRA).¹⁹ Az ALN idővel további két ágra bomlott. Az ALN egyik, Houari Boumédiène ezredes által vezetett ága Marokkó és Tunézia függetlenségének kikiáltását követően az előbbi országok Algériával határos régióiban alapított katonai bázisokat, ahonnan Algériába betörve rajtaütéseket hajtott végre, megtámadva a francia hadsereg alakulatait. Mindez elképzelhetetlen lett volna az 1956-ban önállóvá vált Marokkó és Tunézia kormányainak jóváhagyása és támogatása nélkül. A betörések és a két szomszédos országon keresztül érkező fegyverszállítmányok feltartóztatására a franciák mindkét határra elektromos határvárakat telepítettek. A határvár ellenére azonban a határ menti összecsapások a háború végéig tartottak.²⁰ A „külső ALN” kötelékében 23 ezren harcoltak: 15 ezren a tunéziai, míg 8 ezren a marokkói határ mentén.²¹ Az ALN másik ágához az Oszmán Birodalom-kori közigazgatási határok szerinti hat katonai-politikai körzet (*vilajet*) harcosai tartoztak. A két ág között már korán mély és tartósnak bizonyuló ellentét alakult ki. A katonai-politika körzetek gerillaharcosai (*maquisards/maquis*) az ALN határ menti egységeivel összehasonlítva rosszabb katonai kiképzésben részesültek, mégis ők vettek részt a jelentősebb katonai műveletekben. A gerillák attól tartottak, hogy a hadsereg jövőbeli professzionalizációját követően feleslegessé válnak,²² ami később be is következett.

A szummám-völgyi kongresszuson (1956) az ALN elfogadta a politikai szárny katonai szárnyal szembeni primátusát. A legfontosabb politikai, katonai, gazdasági és társadalmi kérdésekben való döntéshozatal joga tehát a frissen létrehozott Algériai Forradalom Nemzeti Tanácsát (Conseil National de la Révolution Algérienne, CNRA) illette meg. A politikai szárny primátusa azonban nem tartott sokáig, hiszen a szummámi határozatokat egy évvel később a CNRA második, kairói ülésén visszavonták, és a testület tagjainak többségét már az ALN delegálhatta.²³ Ez a fejlemény már előre jelezte a hadsereg későbbi jelentős politikai befolyását és hatalmát. A növekvő belső

¹⁶ WILLIS 2014: 45–46, 122–123.

¹⁷ A hegyvidéki régió Algéria északi részén található. Népeiségének többsége berbernek vallja magát, nem pedig arabnak. A berberok Észak-Afrika őslakos, saját nyelvet beszélő és saját írásrendszert használó népcsoportja.

¹⁸ A konszenzus (*idzmá*) jogi terminus, az iszlám jogtudomány (*fikh*) négy kanonikus jogforrásának egyike. A másik három kanonikus jogforrás: Korán, *szunna* (Mohamed próféta cselekedetei és mondásai) és *kijász* (analógia). JANÝ 2021: 154–164.

¹⁹ WILLIS 2014: 46–47.

²⁰ VALETTE 2018: 91–112.

²¹ 34 :2017 سعود

²² BOURRAT 2012: 22–23, GHANEM 2022: 18. 37 :2017 سعود

²³ .33–34 :2017 سعود

megosztottságra a CNRA 1962-es kairói ülésén történt események is rávilágítottak. Bár az ülést eredetileg az FLN-en belüli hatékonyabb koordináció elősegítése érdekében rendezték meg, az imperializmus elítélésén és a szocialista modell követésének kérdésén túl a kialakítandó politikai struktúra részleteiben már nem tudtak megegyezni. Az eviani egyezmény aláírását követően a személyes konfliktusokra visszavezethető hatalmi harc tovább folytatódott a különböző klánok között, és ennek nyomán több mint ezer áldozatot követelő fegyveres összetűzés alakult ki az Algériába visszatérő ALN és a gerillaharcosok között. A klánok az algériai politikai élet szerves részét képezik. Az arab világ keleti részével (*Masrek*) ellentétben Algériában a klánok nem családi kapcsolatokon, hanem szoros ismeretségen és barátságon alapuló tartós, akár több évtizedes időtartamon átívelő hálózatok, amelyek a helyi politikai élet fontos szereplői.²⁴

Az ALN növekvő befolyását jelzi, hogy a korábban a „külső” és „belső ALN”-ben is szolgáló Ahmed Ben Bella ennek a szervezetnek a segítségével ragadta magához a hatalmat a függetlenség kivívását követően, és eleinte ideiglenes, majd megválasztott köztársasági elnökként irányította Algériát. Ben Bella elnöksége idején fogadták el a független Algéria első alkotmányát. Az 1963-as alkotmány egypártrendszert vezetett be: az FLN a függetlenségi háborúban betöltött megkerülhetetlen szerepére visszavezethető legitimitációjának köszönhetően az egyedüli legálisan működő párt volt az országban. Az alkotmány széles feladatkört jelölt ki az ALN utódjaként működő Népi Nemzeti Hadsereg (Armée nationale populaire, ANP) számára. Az ANP háborús szerepvállalására hivatkozva az alkotmány kimondja, hogy az ANP nem csupán az ország területi integritásának védelméért, hanem az állam- és nemzetépítésért is felelős, vagyis az FLN által meghatározott keretek között politikai tevékenységet végez, valamint részt vesz Algéria új gazdasági és társadalmi struktúráinak a kialakításában is.²⁵

Ben Bella elnök idővel Habib Bourguiba tunéziai elnökhöz hasonlóan kísérletet tett egy olyan politikai rendszer kiépítésére, amely teljes egészében az ő személye köré épült, háttérbe szorítva az őt korábban hatalomba segítő erőközpontokat. A megválasztását követően két évvel már ő volt egy személyben az elnök, a kormány feje, az FLN főtitkára, a belügyminiszter, a titkosszolgálatok vezetője és a pénzügyminiszter is. Hatalomgyakorlását az autoriter jegyek mellett a kiszámíthatatlanság jellemezte. Kritikusai szerint a döntései mögött számos esetben nem a realitáson nyugvó átgondolt stratégia, hanem ideológiai (marxista) megfontolások álltak. Az elnök Houari Boumédiène honvédelmi miniszter és az ANP befolyását többféleképpen igyekezett gyengíteni. Az ANP-től függetlenül működő népi milíciákat akart létrehozni,²⁶ másrészt pedig egy a személyéhez lojális ezredest nevezett ki az ANP vezérkari főnökévé. Az ANP és Boumédiène számára kedvezőtlen lépések miatt a hadsereg 1965-ben közbeavatkozott és megdöntötte Ben Bella elnök hatalmát.²⁷

²⁴ WILLIS 2014: 46–47, 49–50.

²⁵ Constitution de la République Algérienne Démocratique et Populaire 1963, Preamble, Art. 8.

²⁶ WILLIS 2014: 56–57, 88.

²⁷ GHANEM 2022: 17.

Az algériai hadsereg hatalma tovább erősödik: Houari Boumédiène elnöksége (1976–1978)

Boumédiène ezredes az elnökségének első éveiben számos tekintetben szakított elődje politikájával. Ben Bellaval ellentétben elnökként csupán a honvédelmi tárcát tartotta meg, és igyekezett lehetőséget biztosítani az ország lakosai számára a politikai életben való részvételre, beleértve a függetlenség kivívását követő államépítésben való nagyobb részvételt is.²⁸ Nyilvános eseményen sem ő, sem a magas rangú, politikai tisztséget betöltő katonatisztek nem jelentek meg egyenruhában. Ügyelt arra is, hogy az államvezetés szempontjából fontos intézmények és a katonai struktúrák között – legalábbis formálisan – minél kisebb legyen az átfedés. Mindez nem jelentette, hogy az elnök ténylegesen a háttérbe szorította volna a hadsereget. A formális hatalom- és befolyásvesztés ellenére a hadsereg továbbra is részt vett a kulcsfontosságú (politikai) döntések meghozatalában, de immár a háttérben maradva.²⁹ Az Ahmed Ben Bella uralmának végét jelentő katonai hatalomátvétel a függetlenség kivívását követő súlyos hatalmi harcok lezárásaként kedvezőbb politikai-biztonsági helyzetet teremtett, jórészt a hadseregen belül létrehozott titkosszolgálat (Sécurité militaire, SM) tevékenységének köszönhetően. A katonai titkosszolgálat ugyanis az állami intézményeket, hivatalokat és vállalatokat, valamint az FLN-t és a médiát is szoros megfigyelés alatt tartotta.³⁰ Mindazokat, akik az elnök személyével vagy az általa kiépített politikai struktúrával szemben kritikát fogalmaztak meg, a „szocializmus szabotőréként” és „ellenforradalmárként” bélyegezték meg.³¹ Így az ALN sem érezte szükségét annak, hogy a nyilvános politikai térben markáns pozíciót töltsön be („a háttérből irányít, de nem kormányoz”).³² Tekintettel arra, hogy a közel-keleti és az észak-afrikai régióban az informális hatalmi kapcsolatok általában sokkal nagyobb jelentőségűek, mint a látható formális hatalmi struktúra, az ALN háttérbe vonása nem számított meglepő fordulatnak.

Az 1967-es év azonban számos tekintetben fordulópontot jelentett Boumédiène döntései szempontjából. A Tahar Zbiri ezredeshez köthető sikertelen hatalomátvételi kísérlet lehetőséget teremtett arra, hogy jelentősen átalakítsák az algériai hadsereget. Ez a folyamat egyebek mellett az ANP professzionalizációját is magában foglalta. A megvalósítás során jelentős mértékben támaszkodtak a függetlenségi háború idején a francia hadseregből dezertált algériai katonák (déserteurs de l'Armée française, DAF) világháborús részvételével kapcsolatos tapasztalatára és szakértelemére. Ennek köszönhetően idővel ők alkották az ANP vezetői rétegét.³³ A sikertelen katonai hatalomátvételt követően az egyre inkább autoriter eszközöket alkalmazó Boumédiène szakított az elnöksége első éveire jellemző gyakorlattal, hogy a hadsereget „számúzi” a formális politikai döntéshozók közül. A váltás egyik következményeként a Minisztertanács

²⁸ Ezek a próbálkozások nem jártak érdemi változással, így az algériai lakosság a marokkóihoz és a tunéziaihoz hasonlóan ebben az időszakban a politikai folyamatoknak passzív elszennedője volt, azok alakításában számottevően nem vett részt. WILLIS 2014: 70, 76.

²⁹ WILLIS 2014: 89–90.

³⁰ GÉZE 2005: 180–181.

³¹ GHANEM 2022: 19.

³² „The officers seek to rule but not govern.” COOK 2007: ix.

³³ ADDI 2020: 105, BOURRAT 2012: 23–24, سعور 2017: 33–32, 39–38.

hadsereg által delegált tagjainak a száma fokozatosan nőtt, ő maga pedig átvette az FLN irányítását is. Az állam ezzel párhuzamosan azt kommunikálta az algériai társadalom felé, hogy az ország biztonsági helyzetének javulása és növekvő belső békéje az ANP stabilizáló erejének köszönhető.³⁴ A hadsereg intézményének központi szerepét mutatja, hogy az 1976-ban elfogadott új alkotmány³⁵ szerint az ANP feladata, hogy hozzájáruljon az ország fejlődéséhez és a szocializmus konszolidációjához, valamint a forradalom eszközeként a társadalmi modernizációhoz.³⁶ A hadsereg háttérbe vonására csak az elnök 1978-ban bekövetkezett halálakor fellángolt hatalmi harcok kompromisszumos lezárását követően került sor. A hatalmi versengés a hadseregnek köszönhetően nem vált parttalanná, a felek Sádli Bendzsedid ezredes személyében állapodtak meg.

Sádli Bendzsedid elnöksége (1979–1992), valamint az iszlamisták elleni jogi és fegyveres harc

Boumédiene politikai-hatalmi örökségeként a hadsereg Sádli Bendzsedid elnöksége idején is a politikai struktúra gerince maradt. Az új elnök – aki egy személyben volt miniszterelnök, FLN-főtitkár és vezérkari főnök – arra törekedett, hogy függetlenítsen magát az őt hatalomba segítő hadseregtől, és ezáltal csökkentse az ANP politikai befolyását. Ennek érdekében az „oszd meg és uralkodj” elvet alkalmazta a hadsereg irányításában is, és megpróbálta a különböző érdekcsoportokat egymás ellen kijátszani.³⁷ Az egyre gyakoribbá váló klánharcok mellett az elnöknek az egész régiót érzékenyen érintő gazdasági és társadalmi folyamatok átpolitizálódásával is meg kellett birkóznia. Algéria lakossága 1962 és 1988 között 11 millióról 24 millióra nőtt. A jelentős népességnövekedés nyomán 30%-ra nőtt a munkanélküliségi ráta, 50%-ra pedig az urbanizációs ráta. Az ország egyik legfőbb exportcikkét jelentő olaj világgpiaci ára pedig 40%-os csökkenést mutatott. Mindez együtt a szocialista gazdasági mintát követő Algéria számára az 1980-as évekre olyan problémahalmazt eredményezett, amelyet a rendszer már nem tudott megoldani.³⁸ A valamennyi társadalmi réteget sújtó gazdasági válságot szigorú megszorításokkal próbálták kezelni, ami óriási társadalmi elégedetlenséget váltott ki. 1988 októberében kezdődtek a legtöbb városra kiterjedő és több százezer embert megmozgató tömegtüntetések, amelyeket a hadsereg brutális módon leverte.

A tüntetők nem fogalmaztak meg követeléseket a politikai liberalizációval kapcsolatban. Az algériai nép és a politikai vezetés közötti társadalmi szerződésen keletkezett repedéseket jelezte, hogy a tüntetők meggyőződése szerint az ország vezetői érdemben nem törődtek a lakosság mindennapi problémáival, és önkényuralmi kormányzással vádolták meg őket.³⁹ A politikai feszültségek csökkentése érdekében

³⁴ WILLIS 2014: 90.

³⁵ Az elnök az 1967-es sikertelen puccsot követően felfüggesztette az 1963-ban elfogadott alkotmányt.

³⁶ الجمهورية الجزائرية الشعبية، دستور 1976، الفصل السادس، المادة 82.

³⁷ WILLIS 2014: 97–98.

³⁸ GHANEM 2022: 21–22.

³⁹ COOK 2007: 42, GHANEM 2022: 22,

az elnök politikai reformokat is bevezetett. A „politikai nyitás” keretében az 1989-es alkotmány 40. cikkelye bevezette a többpártrendszert.⁴⁰ A politikai pártok létrehozásáról és működéséről rendelkező alacsonyabb rendű jogszabályok egyike a pártok bejegyzését a belügyminisztérium jóváhagyásához köti, valamint megtiltja a külföldi finanszírozásukat. A törvény azt is kimondja, hogy a pártok nem kérdőjelezhetik meg az ország területi integritását és nem mondhatnak ellent az iszlám értékeinek és alapvetéseinek sem.⁴¹

A többpártrendszer bevezetését követően, 1989 szeptemberében jegyezték be az Iszlám Üdvfront (Front Islamique du Salut, FIS) nevű iszlamista pártot is. Az észak-afrikai államoknak, köztük Algériának is, a politikai iszlám (iszlamizmus) az 1980-as évektől kezdődően egyre nagyobb problémát jelentett. Az 1960-as években eleinte az egyetemi kampuszokon megjelenő iszlamista mozgalmak működése felett az állam kezdetben szemet hunyt, sőt bizonyos esetekben az ekkor nagyobb fenyegetésként azonosított szélsőbaloldali eszmék ellenében támogatta is azokat. A részben a Boumédiène elnök idején elindított arabizációnak is köszönhetően megerősödött iszlamista mozgalmak az 1970-es évektől kezdődően már nyílt kritikát is megfogalmaztak az ország vezetésével szemben.⁴² A FIS magas támogatottságát jelzi, hogy 1989 végére már képes volt százezer embert is az utcára hívni a rossz gazdasági helyzet miatt, 1990 tavaszára pedig már félmillióan is részt vehettek a tüntetéseiken.⁴³

A FIS az algériai állam működésével kapcsolatban rendkívül súlyos kritikát fogalmazott meg. Hasonló bírálatban részesültek a Sádli elnökhöz köthető gazdasági reformok is. A külföld felé felhalmozott adósság visszafizetésének átütemezésén és az IMF-hitelen alapuló „gazdasági nyitás” ugyanis olyan gazdasági környezetet teremtett, amely meggyőződésük szerint szembe ment mindazon értékekkel, amelyekért a függetlenségi háborúban harcoltak. Az ekkoriban elindított kereskedelmi liberalizáció lehetőséget biztosított arra, hogy magánszereplők is importengedélyekhez jussanak. Ezeket az engedélyeket számos esetben olyan magánkézben lévő vállalatok nyerték el, amelyek szorosan kötődtek a hadsereghez.⁴⁴

Mobilizációs erejére támaszkodva a FIS indulni kívánt az önkormányzati, tartományi és parlamenti választásokon is. Az FLN-nel összehasonlítva a FIS az 1990-es helyhatósági és tartományi választásokon is jóval több képviselői helyhez jutott.⁴⁵ Az FLN vereségét követően fogadta el a parlament a választókerületek átrajzolásával az iszlamisták választási győzelmét csökkenteni hivatott törvényt (91-06).⁴⁶ Ennek ellenére az 1991. decemberi parlamenti választás újabb FIS-győzelmet hozott. A hadsereg, látva a FIS magas támogatottságát, veszélyeztetve érezte a saját érdekeit, amelyeket a FIS által bevezetni kívánt politikai, gazdasági és társadalmi átalakítások alapvetően sértettek volna, így formálisan is aktív politikai szereplőként újra beavatkozott az események menetébe. Az első forduló eredményeit megsemmisítették, az 1991. januárra kitűzött második fordulót pedig törölték. Sádli, az elnököt lemondatták, a FIS-t

⁴⁰ Constitution de la République Algérienne Démocratique et Populaire 1989, Art. 40.

⁴¹ Loi n° 89-11 du 5 juillet 1989 relative aux associations à caractère politique 1989.

⁴² WILLIS 2014: 157–159, 161–162.

⁴³ WILLIS 2014: 169.

⁴⁴ COOK 2007: 44–45, GÈZE 2005: 184.

⁴⁵ COOK 2007: 49.

⁴⁶ Loi n° 91-06 du 2 avril 1991 modifiant et complétant la loi n° 89-13 du 7 août 1989, portant loi électorale 1991.

pedig betiltották. Mindezt az alkotmány kiterjesztett értelmezésére hivatkozva vitték végbe. Bár az 1989-es alkotmány már nem tartalmazza azt a kitétele, hogy a hadsereg a forradalom eszközeként részt vesz az államépítésben, azonban így is fontos politikai feladatot ír elő a számára. Az alkotmány 24. cikkelye ugyanis a hadsereget a nemzeti függetlenség védelmezésén túl az ország egységének megóvásával is felruházza.⁴⁷

Bár a politikai reformok látszólagos célja az ország demokratizálása volt, az 1989-es alkotmány mégsem hozott létre demokratikus berendezkedést Algériában. Az új alkotmány csupán a demokrácia látszatát teremtette meg, hiszen megengedte, hogy a valódi, informális hatalom továbbra is a hadsereg kezében összpontosuljon.⁴⁸ Az iszlamisták térnyerését a hadsereg hosszú ideig nem tekintette a saját hatalmát és befolyását veszélyeztető tényezőnek, ami ellen határozottan fel kellett volna lépnie. Ezért fordulhatott elő, hogy egészen az utolsó pillanatig kivárt a politikai életbe történő leplezetlen beavatkozással.⁴⁹ A politikai reformokhoz hasonlóan a gazdasági reformok sem hoztak mélyebb strukturális változást az ország életében, mert a liberalizációt úgy hajtották végre, hogy az nem vezetett a hadsereg hatalmának és befolyásának alapuló hatalmi struktúra megváltozásához.

A rendkívüli állapot februári bevezetését követően a FIS és támogatói minden héten demonstrációkat szerveztek és a hadsereg beavatkozása ellen tüntetettek. A megmozdulásokat azonban a hadsereg brutálisan leverte, ami közvetlenül hozzájárult az iszlamisták radikalizációjához: megalakult a FIS katonai szárnyaként működő Iszlám Üdvhadsereg (Armée Islamique du Salut, AIS), valamint a Fegyveres Iszlám Csoport (Groupe Islamique Armée, GIA). Ez a két szervezet nem csupán a kormányerők ellen, hanem egymás ellen és a civil lakosság ellen is harcolt.⁵⁰ A fegyveres szembenállás hamarosan a „fekete évtized” (*la décennie noire*) néven is ismertté vált, 1992-től 1999-ig tartó polgárháborúba torkollott. Ebben az időszakban Algériát bár formálisan az ország elnökei irányították, a valós hatalom és irányítás mindvégig a hadsereg kezében összpontosult. A háború végéig mintegy 150 ezer ember halt meg, 7 ezer ember eltűnt, és egymillió ember kényszerült elhagyni az otthonát.⁵¹ Az algériai vezetés hosszú ideig megosztott volt a polgárháború tartós lezárásának mikéntjét illetően. Az egyik csoport a megoldást a szélsőségesek könyörtelen felszámolásával, míg a másik csoport a velük történő kiegyezéssel vélte elérhetőnek.⁵² A kérdés Abdel-Aziz Bouteflika elnökké történő megválasztásával zárult le végérvényesen.

⁴⁷ Constitution de la République Algérienne Démocratique et Populaire 1989, Art. 24.

⁴⁸ COOK 2007: 38.

⁴⁹ COOK 2007: 54.

⁵⁰ WILLIS 2014: 172–174.

⁵¹ GHANEM 2022: 25.

⁵² BOURRAT 2012: 27.

Abdel-Aziz Bouteflika elnöksége (1999–2019): a döntéshozatali folyamatok átalakulása és a hadsereg szerepének újbóli felértékelődése

A Houari Boumédiène bizalmasának számító Bouteflika az 1960-as és 1970-es években külügyminiszterként szolgált. Az algériai állam Bouteflika elnök vezetésével két lépcsőben kötött békét a szélsőséges fegyveres csoportokkal. Az első lépést az AIS-szel történő 1999-es békekötés jelentette, ami lezárta az intenzív fegyveres harcokat. A 2004-ben meghirdetett, majd pedig népszavazáson megerősített *Béke és nemzeti megbékélés kartájának* köszönhetően az ekkoriban még az ország keleti részén aktív szélsőséges csoportok is letették a fegyvert, lehetőséget biztosítva a helyzet végérvényes rendezésére. A dokumentum ugyanis kevés kivétellel mindenkinek kegyelmet adott, aki korábban az állam ellen harcolt, de most letette a fegyvert és feladta magát.⁵³ A polgárháború végleges lezárása az Algériát 1992 óta fojtogató politikai, diplomáciai és gazdasági elszigeteltségből való kitörést jelentette, de a hadsereg számára is új korszak kezdetét nyitotta meg. Bár Bouteflika a megválasztását követően szinte rögtön bejelentette, hogy a döntéshozatali folyamatokban nem kíván a hadseregnek jelentős részvételt biztosítani, mégsem tudott függetlenné válni a hadseregtől. A hadsereg továbbra is jelentős hatalmát és befolyását jelzi, hogy a nemzeti megbékélés dokumentuma bár nem említi az állam fegyveres intézményeit a kegyelemben részesülők között, a civilekkel szemben elkövetett atrocitások vizsgálatáról nincs szó, és az erről szóló nyilvános diskurzus szigorúan be van tiltva.⁵⁴ A dokumentumot ezért a „hallgatás paktumának” is nevezik.⁵⁵

Bár a hadsereg biztonsági kérdésekben megkerülhetetlen volt, Bouteflika más területeken – elsősorban a külpolitikában – az elődeivel összehasonlítva jelentős szabadságot vívott ki magának.⁵⁶ A hadsereg továbbra is a legfontosabb döntéshozók egyikének számított, azonban a döntéshozói kör Bouteflika elnöksége idején kiszélesedett. Az állam életében így a kétezres évektől egészen 2015-ig a hadsereg mellett az ismételten átnevezett katonai titkosszolgálat (Département du renseignement et de la sécurité, DRS) is egyre fontosabb szerepet töltött be.⁵⁷ A hadsereg ebben az időszakban továbbra is rendelkezett politikai befolyással, de ennek a fókusza egyre inkább a modernizációra helyeződött át. A 2001. szeptember 11-i terrortámadások ugyanis az észak-afrikai államok, így Algéria politikai és katonai szerepét is felértékelítették. A terrorizmus elleni nemzetközi háború azt eredményezte, hogy a nyugati és az észak-afrikai haderők közötti kooperáció felerősödött, ami megkívánta az algériai fegyveres erők modernizálását és professzionalizációját.⁵⁸ A 2013-tól egyre több szakmai hibát elkövető DRS és az elnök közötti hatalmi harcokban végül a katonai titkosszolgálat maradt alul. Az újfent átalakított katonai titkosszolgálat (Direction

⁵³ ZERAOLIA 2023: 222–226, 229.

⁵⁴ KHALIL 2014: 75–78, ZERAOLIA 2023: 226, 231–241.

⁵⁵ *هيب* 2019: 67.

⁵⁶ WILLIS 2014: 111.

⁵⁷ ADDI 2020: 108–110, BOURRAT 2012: 32–33, KISS-GÁLFALVI 2015: 66.

⁵⁸ BOURRAT 2012: 30–31, WILLIS 2014: 111.

des services de sécurité, DSS) végül a hadsereg irányítása alá került, ami hozzájárult hatalmának és befolyásának újbóli megszilárdításához.⁵⁹

A hadsereg legutóbb 2019-ben, a gazdasági válság nyomán kirobbant tömegdemonstrációk alkalmával mutatta meg, hogy újra az ország legfontosabb „mélyállami” szereplőjévé vált. Az „arab tavaszként” elhíresült 2011-es tüntetéshullám a szomszédos Tunéziával ellentétben Algériában nem vezetett a politikai struktúra megváltozásához. Mivel az emberekben még mindig elevenen élt a polgárháborús időszak, nagy tömegek nem jelentek meg az utcákon.⁶⁰ Az „arab tavasz” második hullámaként elhíresült 2019-es tüntetéshullám azonban Algériát sem kerülte el. A végig békésen zajló megmozdulások (*hirák*) hasonló gazdasági és politikai okokra voltak visszavezethetők, mint az 1988-as demonstrációk. Az olajár csökkenésére és az erre a negatív fejleményre érdemben reagálni nem tudó algériai nemzetgazdaság állapotára,⁶¹ valamint arra, hogy Bouteflika elnök ötödik alkalommal is indulni kívánt a választásokon. Ez a két tényező emberek százazreit mobilizálta, ellenük azonban a hadsereg az 1988-as tüntetésekkel ellentétben nem alkalmazott erőszakot. A tömegtüntetéseken részt vevők végül elérték, hogy a hadsereg nyomásgyakorlásának köszönhetően Bouteflika elnök lemondott. A hadsereg vezérkari főnöke, Káid Száleh rövid ideig átmeneti elnökként vezette Algériát, és megkezdte a politikai átmenet felülről történő irányítását.⁶²

Miután a tüntetők tartottak az autoriter visszarendeződéstől, a tüntetések tovább folytatódtak egészen az elnökválasztásig. A 2019 decemberében megválasztott Abdelmadzsid Tebbún Algéria első olyan államfője lett, aki nem kötődött a függetlenségi háborúhoz és a hadsereghez sem fűzték szoros szálak. Politikai súlytalansága miatt nem kellett attól tartania a hadseregnek, hogy a hatalmi struktúrát olyan módon rendezné át, amely a hadsereg gazdasági vagy politikai befolyásának csökkenéséhez vagy annak elvesztéséhez vezetne. A hadsereg számára ideális jelöltnek bizonyult Tebbún megválasztásával Algéria visszatért az informális hatalommegosztás régi gyakorlatához, így a hadsereg továbbra is az algériai politikai élet legjelentősebb „mélyállami szereplője” maradt.⁶³ Ez az állapot várhatóan a 2024 szeptemberében esedékes előrehozott elnökválasztást követően sem fog érdemben megváltozni.

Összegzés

A legtöbb arab országhoz hasonlóan a hadsereg Algériában is fontos nemzeti intézmény, az államépítés és a társadalmi modernizáció egyik eszköze. Történelmi legitimitációja a nyolc évig tartó és 1962-ben lezáruló függetlenségi háborúig vezethető vissza. A hadsereg elődszervezete ugyanis a függetlenségi háború megkerülhetetlen szereplője volt. A Franciaországtól való függetlenség kivívása óta az algériai hadsereg az ország politikai, gazdasági és társadalmi életének a legfontosabb alakítója, valamint az 1960-as és 1970-es években kialakult politikai struktúra egyik fő védelmezője.

⁵⁹ GHANEM 2022: 30–32.

⁶⁰ KHALIL 2014: 71–72.

⁶¹ *Breaking Algeria's Economic Paralysis* 2018: 1–8, 17.

⁶² CSICSMANN 2020: 24.

⁶³ GHANEM 2022: 33–34.

Három okra mutathatunk rá, amiért a hadsereg a legfontosabb mélyállami szereplővé léphetett elő az algériai politikai rendszerben. Ezek a következők: a függetlenségi háborúban történt részvétel, harc az iszlamista mozgalmak ellen, valamint a hadsereg gazdasági hatalma. Jellemzően nem kényszerül hatalmának és befolyásának formális gyakorlására. Erre csupán akkor kerül sor, ha érdekei komoly veszélynek vannak kitéve. Az algériai hadsereg esetében az informális hatalomgyakorlás több szempontból is kedvezőbb, mint a formális hatalomgyakorlás. „Mélyállami szereplőként” elkerüli az ország kormányzásával járó mindennapi nehézségeket, aminek köszönhetően meg tudja óvni a belső egységét. Mivel a stratégiai döntéshozatali folyamatokban hivatalosan nem vesz részt, a tömegeknek az ország politikai, gazdasági és társadalmi problémáira reflektáló kritikája nem a hadsereget veszi célba.

Az algériai államszervezet működése szempontjából a hadsereg mint önálló politikai és gazdasági hatalmi központ informális hatalomgyakorlása egyaránt jár pozitív és negatív következményekkel. Az algériai politikai rendszer legfőbb oszlopának tekinthető hadsereg jelentős mértékben hozzájárul az állam stabil működéséhez. Ennek köszönhetően az algériai állam jó eséllyel el tudja kerülni nem állami szereplők aktív támogatását, azaz nem szorul rá, hogy a politikai, gazdasági és biztonsági szektor területén hagyományosnak mondható állami kompetenciákat szervezzen ki. A hibridizáció kialakulásának elkerülésével a külső erők befolyásszerzési kísérleteinek elhárítására is nagyobb lehetőség kínálkozik. Az algériai hadsereg domináns politikai szerepe azonban jelentős mértékben akadályozza az ország demokratizálódási folyamatait. A hadsereg ugyanis nem érdekelt a fennálló politikai rendszer átalakításában, mivel a változások minden bizonnyal saját hatalmának és befolyásának a csökkenéséhez vezetnének. A jelenlegi rendszer aktív fenntartásával tevékenyen hozzájárul, hogy a civil társadalom politikai szerepvállalása ne erősödhesen meg.

Felhasznált irodalom

- ADDI, Lahouari (2020): Le système de pouvoir en Algérie, son origine et ses évolutions. *Confluences Méditerranée*, 115, 103–113. Online: <https://doi.org/10.3917/come.115.0105>
- BE'ERI, Eliezer (1982): The Waning of the Military Coup in Arab Politics. *Middle Eastern Studies*, 18(1), 69–81. Online: <https://doi.org/10.1080/00263208208700496>
- BISHARA, Azmi (2018): The Army and Political Power in the Arab Context. Theoretical Issues. *AlMuntaqa*, 1(1), 11–37. Online: <https://doi.org/10.31430/almuntaqa.1.1.0011>
- BOURRAT, Flavien (2012): L'armée algérienne. Un État dans l'État? *Les Champs de Mars*, 23, 21–37. Online: <https://doi.org/10.3917/lcdm1.023.0021>
- Breaking Algeria's Economic Paralysis* (2018). Online: www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/north-africa/algeria/192-breaking-algerias-economic-paralysis
- BROOKS, Risa (2004): Civil-Military Relations in the Middle East. In BENSACHEL, Nora – L. BYMAN, Daniel (szerk.): *The Future Security Environment in the Middle East. Conflict, Stability and and Political Change*. Santa Monica: RAND Corporation, 129–162. Online: www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1640.html

- COOK, Steven A. (2007): *Ruling but Not Governing. The Military and Political Development in Egypt, Algeria, and Turkey*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- CSICSMANN, László (2021): A 2019-es közel-keleti tüntetéshullám margójára. „Arab tavasz” 2.0? *Külügyi Szemle*, 19(k.sz.), 7–37. Online: https://kki.hu/wp-content/uploads/2021/02/KSz_kulonszam_Csicsmann.pdf
- DAWISHA, Adeed (2009): *Iraq. A political History*. Princeton: Princeton University Press.
- FERWAGNER Péter Ákos (2006): A hadseregek politikai szerepe az arab országokban. In GARACZI Imre – SZILÁGYI István (szerk.): *Hadseregek a Mediterráneumban*. Veszprém–Budapest: Zrínyi, 55–87.
- GÈZE, François (2005): Armée et national en Algérie. L'irréversible divorce? *Hérodote*, 115, 175–203. Online: <https://doi.org/10.3917/her.116.0175>
- GHANEM, Dalia (2022): *Undersatnding the Persistence of Competitive Authoritarianism in Algeria*. Cham: Springer. Online: https://doi.org/10.1007/978-3-031-05102-9_1
- JANY János (2021): *Klasszikus iszlám jog. Egy jogi kultúra természetrajza*. Budapest: Gondolat.
- J. NAGY László (2012): Antikolonista felkelés kirobbantása Algériában és az első reakciók. In MAJOROS István et al. (szerk.): *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. Budapest: ELTE, 309–317. Online: <https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/32351/JNAGYL%C3%A1szl%C3%B3.pdf>
- J. NAGY László (2013): A francia uralom kialakulása a Maghreb országokban. *Belvedere Meridionale – Történelem és társadalomtudományok*, 25(1), 46–53. Online: <https://doi.org/10.14232/belv.2013.1.4>
- J. NAGY László (2014): Új állam születik: Algéria, 1962. *Külügyi Szemle*, 13(3), 108–126. Online: https://library.hungaricana.hu/hu/view/KULUGY_KulugyiSzemle_2014/?pg=533&layout=s
- KHALIL, Andrea (2014): *Crowds and Politics in North Africa: Tunisia, Algeria and Libya*. London–New York: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9781315816333>
- KISS-GÁLFALVI Tamás (2015): Algéria 2011 után. Lehetőségek és ígéretek között. *Külügyi Szemle*, 14(2), 63–77. Online: <https://kki.hu/assets/upload/Kiss.pdf>
- MCDUGALL, James (2006): *History and the Culture in Algeria*. Cambridge: Cambridge University Press.
- QUEMENEUR, Tramor (2021): Parancsmegtagadók az algériai polgárháborúban (1954–1962). Engedély nélküli távolmaradás, dezertálás, engedetlenség. In SZÉKELY Gábor (szerk.): *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. 23. évfolyam. Budapest: Magyar Lajos Alapítvány, 33–46. Online: <https://real.mtak.hu/136587/1/Parancsmegtagadokazalgeriaihaboruban.pdf>
- ZERAOLIA, Faouzia (2023): The National Reconciliation Process in Algeria during the Bouteflika's Era. The Official Narrative. *Contemporary Review of the Middle East*, 10(3), 220–250. Online: <https://doi.org/10.1177/23477989231176918>
- VALETTE, Jacques (2018): La guerre des barrages frontaliers en Algérie. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 269, 91–112. Online: <https://doi.org/10.3917/gmcc.269.0091>
- WILLIS, Michael J. (2014): *Politics and Power in the Maghreb. Algeria, Tunisia and Morocco from Independence to the Arab Spring*. New York: Oxford University Press.

تأييداً لتأسيس باهي، ولد بون (2019): العسكريين في موريتانيا والجزائر و تجربة التحول الديمقراطي 7 (39)، 57–72.

Online: <https://siyasatarabiya.dohainstitute.org/ar/issue039/Pages/Siyassat39-2019-Bahe.pdf>

5 فبراير تأسيس. رناز جلا يف لاقتنالا لحارم يف شيجلا راوداً (2017): رهاطلا، دوعس

Online: <https://doi.org/10.12816/0040188>

Jogszabályok

Constitution de la République Algérienne Démocratique et Populaire (1963). Online: <https://mjp.univ-perp.fr/constit/dz1963.htm>

Constitution de la République Algérienne Démocratique et Populaire (1989). Online: <https://mjp.univ-perp.fr/constit/dz1989.htm#13>

Loi n° 89-11 du 5 juillet 1989 relative aux associations à caractère politique (1989). Online: <https://www.wex.ilo.org/dyn/natlex2/natlex2/files/download/8146/DZA-8146.pdf>

Loi n° 91-06 du 2 avril 1991 modifiant et complétant la loi n° 89-13 du 7 août 1989, portant loi électorale (1991). Online: www.joradp.dz/HFR/Index.htm

الجمهورية الجزائرية الشعبية، دستور (1976).

Online: www.el-mouradia.dz/assets/texts/constitution/1976.pdf